

Muuttuva vanhurskaus

Dikaios-sanojen yhteisesiintymien verkostanalyysi varhaiskristillisyydessä

NINA NIKKI & PASI HYYTIÄINEN

TIIVISTELMÄ Artikkelissa tarkastellaan *dikaios*-sanojen (suom. 'vanhurskaus', nytemmin 'oikeamielisyys' tms.) määrän ja merkitysten muutoksia Paavalin ja välittömästi häntä seuranneiden kristillisten sukupolvien teksteissä. Aineisto koostuu 31 tekstistä. Tarkastelun lähtökohtana on kielen evoluution teoria, jonka mukaan kieli muuttuu, kun se välittyy ihmiseltä toiselle ja sopeutuu erilaisiin sosiaalishistoriallisiin ja kielellisiin ympäristöihin. Teoriaan liittyy läheisesti distributiivisen semantiikan periaate, jonka mukaan sanoilla ei ole pysyvää merkitystä, vaan merkitys muotoutuu sanojen kontekstista. Tutkimusmenetelmänä artikkelissa käytetään sanojen yhteisesiintymien analyysia, jonka avulla voidaan kartoittaa sanat tai määreet, jotka esiintyvät *dikaios*-sanaston yhteydessä ja vaikuttavat sen merkityksiin. Artikkelissa havainnollistetaan sanojen yhteisesiintymiä ja niiden muutoksia verkostanalyysin keinoin. Analyysimme osoittaa, että *dikaios*-sanoja käytettiin varhaisessa kristillisessä kirjallisuudessa hyvin eri tavoin. Sanojen yhteisesiintymien verkostossa havaitaan odotetusti vahva yhteys Roomalaiskirjeen ja Galatalaiskirjeen välillä sekä näiden kirjeiden yhteys kanonisiin Paavali-pseudepigrafeihin, Polykarpoksen kirjeeseen filippiiläisille ja Justinos Marttyyrin teokseen *Dialogi Tryfonin kanssa*. Aitopaavalilaisilla teksteillä ei kuitenkaan havaita merkittäviä yhteyksiä muihin toisen tai kolmannen kristillisen polven teksteihin, kuten Apostolien tekoihin. Varhaiset kristilliset kirjoittajat mukauttivat siis *dikaios*-sanastoa uusiin kielellisiin ja konteksteihin ja liittivät niihin toisia merkityksiä kuin Paavali.

ASIASANAT Vanhurskaus, verkostanalyysi, Paavali, kielen evoluutio.

JOHDANTO

Paavali tähdentää kirjeessään galatalaisille, ettei ihminen ”tule vanhurskaaksi tekemällä lain vaatimia tekoja vaan uskomalla Jeesukseen Kristukseen” (Gal. 2:16, KR92). Uusimman suomenkielisen mobiilikäyttäjille suunnatun Uuden testamentin käännöksen (UT2020) mukaan ihminen ei ”saa Jumalan hyväksyntää lain noudattamisen perusteella vaan uskomalla Jeesukseen Kristukseen”. Vanhurskaudeksi ja Jumalan hyväksynnäksi suomennetun ilmaisun taustalla on kreikan verbi *dikaioō* (’pitää oikeana, harjoittaa oikeutta’),¹ joka kuuluu laajempaan *dik*-sanajuuresta johdettujen kreikankielisten sanojen perheeseen.²

Protestanttisessa perinteessä Paavalin puhe ”uskonvanhurskaudesta” ymmärretään siten, että ihminen ei pyri saavuttamaan Jumalan hyväksyntää omin voimin, ansioin tai teoin.³ Historiallisessa kontekstissaan Paavalin sana ma liittyi kuitenkin kysymykseen Mooseksen lain velvoittavuudesta Kristukseen uskoville pakanoille. Paavalin teologia syntyi siis reaktion aikansa kysymyksiin. *Dikaio*-tyyppisten termien käyttö ei kuitenkaan rajoitu Paavaliin, vaan sanaperhettä on käytetty vaihtelevasti sekä ennen että jälkeen apostolin.

Tässä artikkelissa tarkastelemme, miten Paavali ja häntä välittömästi seuranneet kristilliset sukupolvet käyttivät *dikaio*-sanastoa. Tarjoamme ensin yleiskatsauksen *dikaio*-sanaston esiintymiseen Raamatussa ja aiheeseen liittyvään tutkimuskeskusteluun, joka on usein saanut innoituksensa Paavali-tutkimuksesta. Varsinainen analyysimme kohdistuu neljääntoista Uuden testamentin tekstiin käsittäen Paavalin aidot ja hänen nimissään kulkevat kirjeet sekä Apostolien teot (Ap. t., Room., 1. ja 2. Kor., Gal., Ef., Fil., Kol., 1. ja 2. Tess., 1. ja 2. Tim., Tit. ja Filem.) sekä seitsemääntoista kristilliseen tekstiin toiselta vuosisadalta. Näihin kuuluvat 1. ja 2. Clemensin kirjeet, Ignatioksen seitsemän kirjettä, Polykarpoksen kirje filippiiläisille (Pol. Fil.), Polykarpoksen marttyyrikuolema (Pol. mart.), Justinoksen *Ensimmäinen apologia* (1. Apol.) ja *Dialogi Tryfonin kanssa* (Dial.), Paavalin ja Teklan teot (Tek. t.), Irenaeuksen teos *Harhaoppeja vastaan* (Adv.

Haer.), sekä kaksi Clemens Aleksandrialaisen teosta (Protr., Paed.). Aineistomme on laaja otos varhaisia kristillisiä, kreikankielisiä tekstejä. Apostolisten isien kokoelmasta on valittu tekstejä, jotka mainitsevat Paavalin tai jotka liitetään läheisesti tällaisiin teksteihin.⁴ Muista teksteistä olemme valinneet sellaisia varhaiskirkollisia tekstejä, joissa arviomme mukaan esiintyy mielenkiintoisia *dikaio*-sanaperheen ilmentymiä, kuitenkin niin että tekstien määrä ei kasva liialliseksi lähiluvun hyödyntämisen kannalta. Olemme rajanneet analyysimme ulkopuolelle latinankieliset tekstit, sillä niiden tutkimus olisi tuottanut lisäkysymyksiä esimerkiksi sanojen vastaavuuksista kreikan ja latinan välillä.

Teoreettisena apuvälineenä kielen muutoksen havainnoinnille hyödynämme William Croftin (2000) teoriaa kielen evoluutiosta. Teorian mukaan kieli mukautuu eli adaptoituu kontekstiinsa, minkä seurauksena kieli muuttuu. Eksegeettinen tutkimus on perinteisesti ollut kiinnostunut yksittäisten tekstien lähiluvusta (close reading), mutta evolutiivinen näkökulma kutsuu tarkastelemaan kielen ja kulttuurin muutosta tilastollisin menetelmin suurempien

- 1 Liddell-Scott-Jones -sanakirja: ”to set right, to deem right, to do a man right, to pronounce and treat as righteous, to justify, to vindicate”. Gal. 2:16 kreikankielinen teksti kuuluu: οὐ δικαιοῦται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ (NA28).
- 2 *Dik*-juuresta juontuu laaja sanaperhe (*dikē*, *dikaio*, *dikaioō*, *dikaio**synē* jne.) kielteisine muotoineen ja muine taivutusmuotoineen.
- 3 ”-- Jumalan käskemiä tekoja pitää tehdä sen tähden että se on Jumalan tahto, ei siksi, että luottaisimme ansaitsevamme näiden tekojen avulla vanhurskauden Jumalan edessä.” (Augsburgin tunnustus VI).
- 4 Paavalin mainitsevat nimeltä 1. Clem., Ign. Ef., Ign. Room., ja Pol. Fil. Toinen Clemensin kirje on otettu analyysiin mukaan, koska tutkimuksessa sekin tyypillisesti liitetään Clemens Roomalaiseen, vaikka kirjoittaja ei selvästi olekaan sama kuin Ensimmäisen kirjeen (Huttunen et al. 2021, 50). Polykarpoksen marttyyrio valittiin mukaan, sillä se edustaa Polykarpos-perinnettä.

populaatioiden tasolla. Kirjallisuustieteilijä Franco Moretti (2013) kuvaa tällaista kielen ja kulttuurin laajoja muutoksia tilastollisesti kuvaavaa tutkimuksellista otetta kaukoluvuksi (distant reading). Morettin mukaan kaukoluvussa kadotetaan tietoisesti yksittäisen tekstin taso, jotta päästään muodostamaan laajempi kokonais käsitys kirjallisen ilmiön muutoksista.⁵ Artikkelissamme olemme yhdistäneet lähiluvun ja kaukoluvun keinoja. Olemme ensin valinneet tarkastelemistamme teksteistä merkityksellisimmät *dikaios*-sanojen yhteisesiintymät käyttämällä lähilukua ja sitten havainnollistaneet löydöksemme tilastollisin menetelmin tietokoneavusteisesti verkostoina. Näkemyksemme mukaan lähi- ja kaukoluvun yhteiskäyttö on toimiva keino tuottaa tarkkaa tietoa kielen muutoksista. Lähiluvun hyödyntäminen edellyttää kuitenkin sitä, että analyysin kohteena on riittävän suppea aineisto.⁶

Menetelmänä tässä artikkelissa käytämme sanojen yhteisesiintymien analyysiä (word co-occurrence analysis). Nimensä mukaisesti menetelmällä tutkitaan, mitkä sanat esiintyvät yhdessä tietyssä tekstiympäristössä.⁷ Taustalla vaikuttaa distributiivisen semantiikan perusoleetus, jonka mukaan sanojen merkitys ei ole pysyvä ja olemuksellinen vaan riippuu kontekstista.⁸ Kartoitamme ensin kaikki sanat, jotka esiintyvät *dikaios*-sanaperheen yhteydessä, minkä jälkeen voimme laskea niiden esiintymistiheydet. Näin sanaparien välille saadaan muodostettua numeerinen arvo, joiden avulla voimme kuvata aineistomme käyttämällä erilaisia verkostorakenteita.⁹

Verkostoanalyysi on voimakkaasti kasvava ja kehittyvä menetelmäkokonaisuus, jota on käytetty sosiaalitieteissä, humanistisessa tutkimuksessa ja luonnontieteellisessä, viime aikoina myös eksegeettisessä tutkimuksessa.¹⁰ Verkostoanalyysin suosio johtuu sen kyvystä kuvata laajoja aineistoja ja niihin sisältyvien elementtien monimutkaisia suhteita.¹¹ Verkostoanalyysi taipuu hyvin monenlaisiin tutkimuskysymyksiin. Sitä voidaan käyttää esimerkiksi tiedonlouhintaan, eli oleellisen tiedon löytämiseen tekstimassasta.¹² Se antaa myös mahdollisuuden keskittyä teksteissä esiintyviin

aspekteihin, kuten henkilöahmojen välisiin kerronnallisiin suhteisiin, tai vaikkapa tiettyyn sanastoon kuten tässä artikkelissa.¹³ Sanojen

- 5 Morettin mukaan lähiluku on pohjimiltaan ”a theological exercise – very solemn treatment of very few texts taken very seriously”. Kaukoluvussa etäisyys on puolestaan tiedon ehto: ”it allows you to focus on units that are much smaller or much larger than the text: devices, themes, tropes – or genres and systems”. Moretti 2013, 48–49.
- 6 Jouduimme rajaamaan analyysimme ulkopuolelle Clemens Aleksandrialaisen *Stromateis*-teoksen, sillä sen manuaalinen lähiluku olisi ollut liian aikaa vievää. Teoksessa on yli 400 *dikaios*-sanaston esiintymää, mikä lähestulkoon vastaa muun aineiston esiintymien yhteen laskettua määrää (512). *Dikaios*-sanaston muutoksia laajemmassa kreikankielisessä aineistossa tietokoneavusteisilla menetelmillä (mm. verkostoanalyysin keinoin) tarkastelee Kaše, Nikki & Glomb 2022. Artikkelissa tutkitaan Lemmatized Ancient Greek Texts -aineiston osaa, jonka tekstit on kirjoitettu 700-luvulta eaa.–300-luvulle jaa. välisenä aikana ja käsittävät 1255 dokumenttia (n. 21 milj. sanaa). Artikkelissa ei nojata lähilukuun, mutta aineiston määrä paikkaa automatisaatiosta johtuvia virheitä (esim. 2022, 91).
- 7 Czachesz 2016, 44; Segev 2021, 19; Kaše et al. 2022, 92–93.
- 8 Lenci 2018.
- 9 Nämä pohjautuvat graafiteoriaan, joka on yksi matematiikan osa-alueista. Graafiteoriassa näistä menetelmistä käytetään nimityksiä verkko ja verkkoanalyysi. Tässä analyysissä käytetään kuitenkin verkoston ja verkostoanalyysin käsitteitä. Tarkoituksena on tehdä ero yhteiskuntatieteellisen ja matemaattisen analyysin välillä. Ks. esim. Johanson et al. 1995, 6.
- 10 Murai & Tokosumi 2007; Dorogovtsev & Mendes 2013; Czachesz 2016; Massey 2016.
- 11 Toinen tekijä on verkostoanalyysin metodologinen kehitys, mikä on tuonut entistä tehokkaampia tekniikoita tutkijoiden käyttöön. Ks. Fischer 2013, 1; Cong & Liu 2014, 598–599.
- 12 Palshikar 2007; Czachesz 2016.
- 13 MacCarron & Kenna 2013; Massey 2016.

yhteisesiintymien analyysi ja verkostanalyysi mahdollistavat kvantitatiivisen näkökulman teksteihin. Toistettavuutensa ansiosta ne myös lähenevät luonnontieteellisiä menetelmiä.

Keskityimme adjektiivin *dikaios* 'oikeamielinen', 'hurskas' (δικαίος), substantiiviin *dikaiosynē* 'oikeamielisyys', 'hurskaus' (δικαιοσύνη) sekä verbiin *dikaioō* 'julistaa oikeaksi', 'oikeuttaa', 'tehdä oikeita tekoja' (δικαίω). Paavali käyttää *dikaios*-sanaperheestä eniten näitä kolmea sanaa. Suomennamme *dikaios*-sanaston tässä yhteydessä vanhurskaus-sanastolla. Olemme ottaneet huomioon kaikki oleellimmat yhteisesiintymät kussakin tekstiyhteydessä, kuten substantiiviin *dikaiosynē* (δικαιοσύνη) liittyvät adjektiivattribuutit, adjektiivin *dikaios* (δικαίος) liittyvät genetiivattribuutit ja verbin *dikaioō* (δικαίω) subjektit ja objektit.

Kiinnitämme erityistä huomiota siihen, miten sanojen yhteisesiintymät muuttuvat Paavalin kirjeissä toisen vuosisadan lopulla. Visuaaliset verkostot havainnollistavat, että Paavalia seuranneet kristilliset kirjoittajat käyttivät *dikaios*-sanastoa eri tavalla kuin Paavali. Eräät heistä käyttivät teksteissään *dikaios*-sanoja tavoitteenaan tuottaa lopputulokseen Paavalilta kuulostavaa sävyä ja osoittaakseen liittymistään auktoritatiiviseen paavalilaiseen perinteeseen. Näin toimii ilmeisesti esimerkiksi Polykarpos kirjeessään filippiiläisille. Toisaalta *dikaios*-sanasto välittyi kristillisille kirjoittajille myös Paavalista riippumatta, esimerkiksi Septuagintasta. Tekstin tuottajien oli joka tapauksessa vastattava yleisönsä tarpeisiin. Muuttuva *dikaios*-sanaston käyttö edustaakin kielen evoluutiota ja adaptaatiota vallitseviin historiallisiin ja ideologisiin olosuhteisiin.

MITÄ DIKAIOS-SANAT TARKOITTAVAT?

Dikaios-sanastosta kirjoittamiseen suomeksi sisältyy erityinen haaste. Perinteisesti sanaryhmän sanat on suomennettu vanhurskaus-terminologialla, joka juontaa juurensa Mikael Agricolan Uuden testamentin käännökseen (1548). Kristillisessä ja erityisesti protestanttisessa perinteessä *dikaios*-sanaston pohjalta rakennettu teologia on muodostunut hyvin keskeiseksi

ja suomenkielisessä ympäristössä tätä teologiaa on tehty vanhurskaus-käsitteistöä käyttäen.¹⁴ Suomen evankelisluterilaisen kirkon uusimmasa virallisessa käännöksessä vuodelta 1992 sana ”vanhurskaus” esiintyy vielä, joskin harvemmin kuin edellisessä, vuoden 1938 käännöksessä. UT2020 -käännöksestä vanhurskaus-sanasto puuttuu kokonaan ja lukijaa autetaan useissa kohdin sopeutumaan muutokseen viitteellä:

Kirjoittaja käyttää kreikan *dikaios*-tyyppistä sanaa, joka on perinteisesti suomennettu vanhurskaus-tyyppisillä ilmauksilla. UT2020 kääntää vastaavat sanat muun muassa oikeudenmukaisuutena, oikeamielisyysnä, syyttömyytenä, hyväksymisenä ja kelvollisuutena.

UT2020 ei ole vuoden 1992 Kirkkoraamatun tavoin Suomen evankelisluterilaisen kirkon virallinen käännös, mutta se näyttää suuntaa kokonaan vanhurskaus-sanastosta luopumiseen. Myöskään Apostolisten isien uudessa käännöksessä (2021) ei puhuta enää vanhurskaudesta.¹⁵ Vanhurskaus-sanastosta ollaan luopumassa

14 Augsburgin tunnustuksen neljäs artikla kuuluu suomeksi: ”Samaten seurakuntamme opettavat, että ihmiset eivät voi tulla vanhurskautetuiksi Jumalan edessä omin voimin, ansioin tai teoin, vaan että heille annetaan vanhurskaus lahjaksi Kristuksen tähden uskon kautta, kun he uskovat, että heidät otetaan armoon ja että synnit annetaan anteeksi Kristuksen tähden, joka kuolemallaan on antanut hyvityksen synneistämme. Tämän uskon Jumala lukee edessään kelpaavaksi vanhurskaudeksi (Room. 3 ja 4).” Suomennos perustuu Lauri Haikolan käännökseen, jonka Kauko Pirinen korjasi ja piispainkokous tarkisti. Työ saatiin valmiiksi vuonna 1980. Käännös tehtiin latinasta, jossa vanhurskaus-sanaston taustalla ovat sanat *iustitia* ”oikeamielisyys” ja *iustus* ”oikeamielinen”. Vulgatassa sana δικαιοσύνη on usein käännetty sanalla *iustitia* ja δικαίος sanalla *iustus*. Ks. Kalliala 1980, 70; <https://tunnustuskirjat.fi/suomennokset.html> Huttunen et al. 2021.

hyvistä kielellisistä syistä. Se edustaa teologista erikoiskieltä, mikä ei vastaa terminologian kreikankielistä käyttöä. Se ei myöskään tuo esille oikeuden ja oikeudenmukaisuuden merkitysulottuvuutta, kuten monien muiden nykykielten vastineet (engl. righteousness, justification; ruots. rättfärdighet; saksa Gerechtigkeit). Toisaalta voidaan ajatella, että vanhurskaus-sanastolla on säilytetty *dikaios*-sanat yhtenäisenä käsitejärjestelmänä, joka monien käännösvastineiden myötä nyt hajoaa.¹⁶ Vanhurskaus-vastineella on suomenkielisessä teologiassa lähes viisisataavuotinen perinne ja termillä on myös symbolinen merkitys ryhmäidentiteetin merkitsijänä. Näistä syistä ei ole yllättävää, että käännösvastineen vaihtaminen herättää myös hämmennystä.

Dikaios-sanaston merkitys ei ole helposti vangittavissa yhteen määritelmään, ja sitä onkin paras lähestyä distributionaalisen semantiikan näkökulmasta. Distributionaalisen semantiikan lähtökohta on ei-essentialistinen: sen mukaan sanoilla ei ole yhtä, kaikissa konteksteissa samaa pysyvää merkitystä, vaan merkitys on aina riippuvainen esiintymisyhteydestä.¹⁷ Toiselle kielelle käännettäessä tämä luonnollisesti avaa mahdollisuuden useisiin käännösvastineisiin. Distributionaalisen hypoteesin mukaan sanat merkitykseltään samoja (synonyymejä), jos ne esiintyvät samanlaisessa kielellisessä kontekstissa, eli jos niiden distribuutio on sama.¹⁸ Myös sanojen merkityksen oppiminen perustuu niiden toistuvaan kohtaamiseen erilaisissa kielellisissä ympäristöissä.¹⁹ *Dikaios*-sanastonkin tarkka merkitys avautuu siis vasta kulloisestakin käyttöyhteydestä käsin.

MITEN KIELI MUUTTUU?

Kielen kontekstisidonnaisuudesta seuraa, että sanojen merkitykset muuttuvat jatkuvasti. Merkitys vaihtelee sekä ajallisesti että paikallisesti, jolloin voidaan puhua kielen evoluutiosta. Evoluutio ei tarkoita kehitystä kohti parempia muotoja, vaan yksinkertaisesti muutoksia ja adaptaatioita populaatiossa useamman sukupolven aikana.²⁰ Kulttuurin evoluutiosta puhuttaessa sukupolvi tarkoittaa informaation eteenpäin välittymisen kertaa, ei biologista ihmiskäytöstä.

William Croft on teoretisoinut kielen evoluutiota teoksessaan *Explaining Language Change: An Evolutionary Approach* (2000). Croft tarkastelee kieltä historiallisena ilmiönä, joka vaikuttaa aina tietyssä ajassa ja paikassa.²¹ Tämä eroaa perinteisestä kielitieteestä, jossa kieli nähdään abstraktina, omalakisena ja ennustettavana systeeminä. Croftin mukaan kielen muutokset ovat sidoksissa historiallisiin ja sosiaalisiin tilanteisiin eivätkä ne siksi ole täysin ennustettavissa.²² Kielioppi (grammar) on Croftin teoriassa ihmismielen kognitiivinen kyky tuottaa ja ymmärtää kieltä, joka syntyy altistumisesta todellisille kielellisille tilanteille ja on kaikilla yksilöllinen.²³ Tämä kognitiivinen kielioppi

16 Mielikäinen 2021, 25.

17 Lenci 2018, 151–152. Distributionaalisen semantiikan vastapoolina voi pitää leksikaalista semantiikkaa, jossa oletetaan sanoille jokin samana pysyvä, yksi merkitys. Jo Aarne Toivanen toteaa väitöskirjassaan *Dikaiosyne-sanue Paavalin kielenkäytössä: Eksegeettis-semanttinen tutkimus*, että *dikaiosyne*-sanueeseen kuuluvat ”Paavalin kirjeiden sanat eivät toimi itsenäisinä merkityksenosoittajina vaan saavat kussakin esiintymisyhteydessä semanttisen sisällönsä lukuisten muiden sanojen yhteisvaikutuksesta” (1975, 35).

18 Lenci 2018, 152: ”Lexemes with similar linguistic contexts have similar meanings.” Merkittävänä distributionaalisen semantiikan alkuajan tutkijana pidetään Zellig S. Harrisia (1954).

19 Jones et al. 2015, 239.

20 Mesoudi 2011, 37–40.

21 Kielen evoluutiolla voidaan tutkimuksessa tarkoittaa kolmea asiaa: 1) biologista evoluutiota, joka on mahdollistanut ihmisen kielen käytön, 2) kielen perusrakenteiden ilmaantumista, kielen syntyä biologian ja ihmisen kognitiivisten adaptaatioiden pohjalta, 3) kielen evoluutiota eli muutosta (Kirby & Tamariz 2016, 37–38). Kaksi viimeksi mainittua kuuluvat kulttuurievoluution piiriin. Croft edustaa kolmatta näkökulmaa (ks. myös Ritt 2004). Biologista kielen evoluutiota tarkastelee esim. Fitch 2010.

22 Croft 2000, 1–2.

23 Croft 2000, 26–27.

yhdessä toteutuneiden ilmaisujen (utterance)²⁴ kanssa on kielellisen muutoksen keskiössä. Synkronisia muutoksia tapahtuu, kun ihminen muokkaa konventionaalisia eli vakiintuneita ilmauksia.²⁵ Tämä tuottaa kieleen muuntelua, josta osa valikoituu välitettäväksi eteenpäin ja osa jää pois käytöstä. Näin syntyy diakronista muutosta.²⁶ Oleellista on, että luonnonvalinta voi kohdistua vain todelliseen, käytettyyn kieleen eikä teoreettisiin ilmaisuihin.²⁷ Croftin käsitys kielen muutoksista edustaa biologisen evoluutioteorian pohjalta kehitettyä yleisen valinnan teoriaa (generalized theory of selection).²⁸

Croftin mallissa kieli (language) on ilmaisujen populaatio, joka rajautuu puheyhteisöön (speech community). Perinteisessä lingvistiikassa kiinnostuksen kohteena on ollut yksikielinen ihmisjoukko.²⁹ Croftin teoria lähtee kuitenkin liikkeelle siitä, että kaikki ihmisryhmät ovat oleellisesti monikielisiä ja sisältävät monien sosiaalisten ryhmien omia koodeja.³⁰ Tällaisia sosiaalisia ryhmiä voivat olla perhe, koulu, työ, uskonto, ja näiden sisällä on vielä alalohkoja kuten eri harrastus- tai tieteenalaryhmät.³¹ Puheyhteisö onkin tiettyä kielellistä koodia käyttävä sosiaalinen ryhmä.³² Tästä seuraa, että ilmauksilla ei ole ainoastaan strukturalismista (esim. Ferdinand de Saussure) tuttuja merkitsimen (signifiant) ja merkityn (signifié) ulottuvuuksia vaan myös sosiaalinen ulottuvuus,³³ mikä sopii distributionaalisen semantiikan perusoletukseen merkitysten kontekstuaalisuudesta. Myös *dikaios*-sanasto on kuulunut historiassa eri puheyhteisöjen koodiin eikä se ole ollut tiukasti sidottu tiettyyn merkityssisältöön.

Kielessä tapahtuu Croftin mukaan muutoksia kopioitumisen ja leviämisen yhteydessä, ja ne voivat johtua joko yhteisön sisäisistä tai ulkoisista tekijöistä. Muuntelu kopioinnin yhteydessä (altered replication) on poikkeamista konventionaalisesta kielestä ja voi johtua sosiaalisista ja vuorovaikutuksellisista tai yksilön psykologiaan ja havaintoon liittyvistä seikoista.³⁴ Kielen muutokseen vaikuttaa myös se, mitä ilmaisuja valitaan käytettäväksi ja välitettäväksi eteenpäin. Tällaiset muutokset näkyvät populaatiotasolla pitkän ajan kuluessa. Valintaan vaikuttavat Crof-

tin mukaan ennen kaikkea sosiaaliset tekijät: puhujat valitsevat variantteja, joilla on tilanteeseen soveltuva sosiaalinen ulottuvuus.³⁵ Kieltä muuttavat paitsi kieliyhteisön sisäiset tekijät, myös eri yhteisöjen koodien sekoittuminen.³⁶

Kaikkien näiden tekijöiden voimme olettaa vaikuttaneen myös kristillisen *dikaios*-sanaston vaihteluun. Tekstien laatijat ovat omaksuneet *dikaios*-sanaston omasta perinteestään ja muuttaneet sen käyttöä heijastaakseen tuotannossaan omaa ja yleisönsä sosiaalista ja ideologista maailmaa. He ovat pyrkineet myös vaikuttamaan kuulijoihinsa aktiivisesti tuottamallaan kielen muuntelulla. *Dikaios*-sanaperheen käytöllä on saatettu myös viestiä kuulumista arvostettuun perinteeseen, jolloin tunnistettavan sanaryhmän toistuminen uusissa konteksteissa on merkityksellistä. Tällöin sillä on ennen kaikkea sosiaalinen, identiteettisymbolin rooli.

- 24 Croftin (2000, 26) mukaan "utterance" eli ilmaus on "[an] actual occurrence of the product of human behavior in communicative interaction, including pronunciation, grammatical structure, semantic and pragmatic interpretation." Ilmaus koostuu Croftin mukaan *lingueemeista* (*lingueme*), jotka ovat varsinaisia replikaattoreita eli kopioitujia (2000, 28), vrt. DNA:n ja geenin suhde biologiassa.
- 25 Croft kutsuu tätä innovaatioksi, joka vastaa biologisessa evoluution mutaatiota ja rekombinaatiota.
- 26 Croft 2000, 3–4, 7, 31.
- 27 Croft 2000, 26.
- 28 Croft 2000, 6.
- 29 Perinteisestä, chomskyläisestä näkemyksestä, ks. Croft 2000, 90.
- 30 Croft 2000, 90–92. Yksittäisellä ihmisellä on kielellinen repertuaari sen mukaisesti, minkä eri ryhmien koodeja hän hallitsee.
- 31 Croft 2000, 91.
- 32 Croft 2000, 91: "a speech community [is defined] relative to domains and not simply individuals – most members of multilingual societies are also members of multiple speech communities."
- 33 Croft 2000, 91.
- 34 Croft 2000, 31, 75–78.
- 35 Croft 2000, 32.
- 36 Croft 2000, 90–93.

DIKAIOS-SANASTO HEPREALAISISSA
RAAMATUSSA, SEPTUAGINTASSA JA
PAAVALILLA

Kreikan *dikaios*-sanueen sanoista vanhin on David Hillin mukaan *dikē*, 'tapa', 'järjestys', 'tuomio' (δική), seuraavaksi vanhin *dikaios* ja nuorin *dikaiosynē*. Hesiodos (k. n. 650 eaa.) mainitsee *Dikē*-nimisen jumalattaren, Zeuksen tyttären, teoksessaan *Työt ja päivät* (luku 256). Noin vuosina 630–560 eaa. elänyt valtiomies Solon on puolestaan ensimmäinen, joka käyttää sanaa *dikē* abstraktisti merkitsemään universumin lakia, joka on voimassa ihmisestä itsenäisesti. Homeroksen jälkeen termi alkoi Hillin mukaan esiintyä enemmän oikeudellisissa ja moraalisis-
sa yhteyksissä.³⁷ Lemmatized Ancient Greek Text (LAGT) -korpuksessa,³⁸ joka sisältää lähes 1500 antiikin kreikankielistä tekstiä mukaan lukien Septuagintan, Uuden testamentin ja useita muita varhaiskristillisiä tekstejä, *dikaios*-perheen neljä yleisintä sanaa ovat *dikaios* (12 961 kertaa), *dikē* (6 754), *adikeō* (4 745) ja *dikaiosynē* (4 486).³⁹ Sanan *dikaiosynē* käyttö lisääntyi merkittävästi 500–400-luvuilla eaa., mutta sillä ei silti ollut erityisen näkyvää roolia ajanlaskun vaihteen eijuutalaisessa kreikassa.⁴⁰

Raamatun *dikaios*-sanaston tiimoilta käytyä keskustelua värittää kysymys siitä, onko sanasto ymmärrettävä liittokokontekstissa, liittouskollisuuden merkitsijänä, vai ennen kaikkea oikeudellisena ja normatiivisena terminä. Liittotulkinnat ovat syntyneet Paavali-tutkimuksen niin kutsutun "uuden perspektiivin" (New Perspective on Paul) piirissä, joka on pyrkinyt korjaamaan vanhemman tutkimuksen karikatyyristä, protestantismista nousutta näkemystä juutalaisuudesta tekojen uskontona ja kristinuskosta tälle vastakkaisena armon uskontona.⁴¹ Vanhan näkemyksen mukaan adjektiivi *dikaios* siis merkitsi oikeudellista syyttömyyttä Jumalan edessä ja tämä tila ihmisen tuli saavuttaa omilla teoillaan.⁴² Uusi perspektiivi on puolestaan korostanut, että juutalaisuudessa Jumalan ja Israelin liittosuhde syntyi ilman ihmisen ansiota ja lakia tuli noudattaa tämän suhteen merkinä. Esimerkiksi "Jumalan vanhurskaus" (*dikaiosynē*

theou) merkitsi tässä yhteydessä Jumalan uskollisuutta liitossa.⁴³

Tapa tulkita *dikaios*-sanastoa liittouskollisuutena sai alkunsa Paavali-tutkimuksesta ja on edennyt sittemmin Septuagintan ja Heprealaisen Raamatun tulkintaan. Uuden perspektiivin kannattajat argumentoivat, että jo Heprealaisen Raamatun *šdq*-sanasto tulee tulkita liittouskollisuuden ilmentymäksi. Septuaginta puolestaan kääntää heprean *šdq*-sanajuuren sanat uskollisesti *dikaios*-perheen sanoilla,⁴⁴ mistä on päätelty, että Septuagintan *dikaios*-sanasto on saanut semanttisen merkityksensä nimenomaan Heprealaisesta Raamatusta eikä muusta aikakauden kreikasta.⁴⁵

37 Hill 1967, 99.

38 LAGT on Vojtěch Kašen kokoama tekstitietokanta, jossa on 1 457 kreikankielistä tekstiä (lähes kolme miljoonaa lausetta ja noin 31 miljoonaa sanaa). Tekstit on koottu avoimista Perseus Digital Library ja Open Greek and Latin Project -tietokannoista (Kaše 2021).

39 Kaše et al. 2022, 97.

40 Kaše et al. 2022, 98.

41 Ks. keskeisimmän uuden perspektiivin alkuvaiheen tutkijan, E. P. Sandersin (1977, 422–423) tiivistelmä liittonomismin keskeisistä piirteistä.

42 McKnight & Oropeza 2020 tarjoaa kattavan katsauksen ja ajankohtaista keskustelua nk. uudesta perspektiivistä ja sen tuottamista näkökulmista.

43 Paavalilla keskeisiä näin tulkittuja kohtia ovat Room. 1:17 ja 3:21. Ks. Irons 2015, 4.

44 Hill (1967, 104) on laskenut, että 476 *šdq*-sanaston esiintymästä 462 on käännetty *dikaios*-sanastolla. Ironsin mukaan *šdq*-juuriset sanat esiintyvät Heprealaisessa Raamatussa 523 kertaa (Irons 2015, 109). Septuagintan käännösratkaisuista ks. Irons 2015, 128.

45 Hill 1967, 108–109. Samoin Ziesler 1972, 67. Ks. Irons 2015, 6. Septuagintassa esiintyy *dikaios*-tyyppisiä sanoja 1 293 kertaa. Näistä yleisin on adjektiivi *dikaios* (304 kertaa ja substantiivoituna 9 kertaa). Seuraavaksi yleisin on *dikaiosynē* (264 kertaa). Substantiivi *dikē* esiintyy Septuagintassa vain 18 kertaa. Taulukko eri *dikaios*-perheen sanoista Septuagintassa, ks. Irons 2015, 127.

Viimeaikaisessa tutkimuksessa juutalais-kristillisen *dikaios*-sanaston liittotulkintoja ja Heprealaisen Raamatun *šdq*-sanaston merkitystä näille tulkinnoille on kuitenkin kyseenalaistettu. Erityisesti Mark Seifrid ja Charles Lee Irons ovat tutkimuksissaan pyrkineet vähentämään jyrkkää dikotomiaa oikeudellisen ja liittotulkinnan välillä.⁴⁶ Seifrid huomauttaa, että Heprealaisessa Raamatussa *šdq* esiintyy liittoa merkitsevän *berit*-sanana kanssa yhdessä vain seitsemän kertaa. *Berit*-sana esiintyy Heprealaisessa Raamatussa yhteensä 283 kertaa.⁴⁷ Seifridin mukaan uskollisuus Jumalan ja Israelin välisessä liitosuhteessa kuuluu kyllä *šdq*-sanaston piiriin, mutta vain osana sanan laajempaa käyttöä, johon kuuluu oleellisesti sanan kytkeminen Jumalaan luojana, luomakunnan hallitsijana ja tuomarina.⁴⁸ Ironsin mukaan uskollisuuden aspekti oli läsnä jo ei-juutalaisessa kreikankielisessä kirjallisuudessa yhtenä *dikaios*-sanana merkityksensä, joten Heprealainen Raamattu ei tässä suhteessa edusta innovaatiota.⁴⁹

Paavalin tapaa käyttää *dikaios*-sanastoa on tulkittu kulloisenkin ajan ja tulkitsevan yhteisön teologisten painotusten mukaisesti. Ennen uuden perspektiivin nousua Paavalin ymmärrettiin tarkoittavan *dikaios*-sanastolla kaikkien ihmisten oikeudellista asemaa Jumalan edessä. Augustinolais-katolisen ja luterilais-protestanttisen perinteen välillä on käyty kiistaa siitä, onko syyttömyys Jumalan edessä ymmärrettävä vanhurskaaksi tekemisenä vai vanhurskaaksi lukemisenä/julistamisena. Historiallis-kriittisen tutkimuksen näkökulmasta tämä keskustelu ei kuitenkaan heijasta Paavalin ajattelua.⁵⁰ Uusi perspektiivi korosti Paavalin käsitelleen Mooseksen lain velvoittavuutta kaikille Kristuksen seuraajille, kun taas 2000-luvun alusta vaikuttanut niin kutsuttu ”radikaali uusi perspektiivi” (Radical New Perspective) tulkitsee Paavalin kritisoivan vain pakanuudesta Kristuksen seuraajiksi kääntyneiden pyrkimystä noudattaa juutalaisille kuuluvaa lakia.⁵¹ Nykytutkimuksessa myös protestanttinen näkemys vanhurskaudesta on noussut jälleen merkittäväksi.⁵²

Varsinkin protestanttiselta pohjalta ponnistavassa kristillisessä ja akateemisessa

perinteessä on myös totuttu ajattelemaan, että kysymys ihmisen syyttömyydestä/vanhurskaudesta on Paavalin keskeisintä ajattelua. Näin ei kuitenkaan näytä olevan. Jo 1900-luvun vaihteen keskeiset Paavali-tutkijat Albert Schweitzer ja William Wrede esittivät, että Paavalin teologian keskuksessa oli ajatus uskovan osallisuudesta Kristukseen ja yhteydestä Kristuksen ja uskovan välillä eli niin kutsuttu Kristus-partisipaatio.⁵³ Kristus-partisipaatio kulkee jatkuvana teemana läpi kaikkien Paavalin kirjeiden toisin kuin vanhurskaus.

Sosiaalisen identiteetin teoriaa Paavalin Galatalaiskirjeen tulkintaan soveltanut Philip Esler huomauttaa, että Paavalin ajallisesti varhaisin kirje, Ensimmäinen kirje tessalonikalaisille, edustaa teologiaa, jossa *dikaios*-teema ei näy lainkaan.⁵⁴ Eslerin mukaan Paavali sai myöhemmin kuulla, että Galatian seurakuntiin oli saapunut henkilöitä, jotka vaativat pakanoilta ympärileikkausta ja Mooseksen lain noudat-

46 Seifrid 2004, 43–44; Irons 2015, 84.

47 Seifrid 2001, 423.

48 Seifrid 2001, 424; 426–427. Seifridin mukaan liittouskollisuutta kyllä kuvataan *dikaios*-termeillä, mutta *dikaios*-sanasto ei tyhjenny tähän vaan sen käyttö on laajempaa (2001, 424).

49 Irons 2015, 106.

50 Irons 2015, 4; Seifrid 2001, 422; 2004, 66: ”one simply does not find bare pronouncements either in the Hebrew Scriptures or in Paul”.

51 Lyhyt tiivistelmä tutkimuksen suurista linjoista erityisesti Galatalais- ja Roomalaiskirjeiden tulkinnan osalta, ks. Novenson 2021. Radikaalista uudesta perspektiivistä (toiselta nimeltä ”Paul within Judaism”) ks. Nanos & Zetterholm 2015.

52 Merkittävänä edustajana voi pitää Stephen Westerholmia (ks. tiivistelmä Westerholm 2013, 95–98; teos tarjoaa erinomaisen katsauksen modernin Paavalia ja vanhurskautta käsittelevän tutkimuksen tärkeimpiin edustajiin.)

53 Suomeksi aiheesta ks. Kuula 2001, 200–210.

54 Esler 1998, 157–158.

tamista sekä korostivat näin saavutettavaa vanhurskautta. Ympärileikkaus ja siitä seuraava vanhurskaus merkitsivät ajanlaskun vaihteen juutalaisuudessa erottautumista pakanoista ja monenlaisia tavoiteltavia ominaisuuksia. Tässä tilanteessa Paavali tunnisti *dikaios*-käsitteen symbolisen arvon ja väitti, että vanhurskaus oli todellisuudessa saatavilla vain Paavalin opetusta seuraaville – mutta ei Mooseksen lakia noudattamalla vaan uskomalla Kristukseen (esim. Gal. 2:16).⁵⁵ Kuten Wrede ja Schweitzerkin esittivät, *dikaios*-teema ilmaantui näin Paavalin julistukseen toissijaisena ja reaktiivisena oppina.⁵⁶ *Dikaios*-sanat edustivat siis ajanlaskun vaihteen juutalaisuudessa ja sen myötä myös Paavalilla myönteisiä identiteettisymboleita, joiden teologinen merkitys oli vaihteleva ja väljä.

1800-luvulla vaikuttanut niin kutsuttu Tübingenin koulukunta esitti F. C. Baurin johdolla, että Paavali oli 100-luvulla ”hereetikkojen vanki” (”gnostilaiset”, Markion) eivätkä valtavirran kristityt juurikaan käyttäneet hänen tekstejään.⁵⁷ Klassisen vanhurskaus-opin alkuunpanijana pidettiin Augustinusta, jolta Lutherkin aikanaan teologiansa peri. Nämä käsitykset ovat osoittautuneet paikkaansa pitämättömiksi, ja nykyään tunnustetaan, että Paavalia hyödynsivät jo varhain hyvin monenlaiset kristilliset piirit. Brian J. Arnold on tutkinut Augustinusta varhaisempien lähteiden (Apostoliset isät, Salomonin laulu, Justinoksen *Dialogi Tryfonin kanssa*) vanhurskaus-ajattelua ja kiistää katkoksen Paavalin ja Augustinuksen välillä. Hänen mukaansa jo varhaiset kristilliset kirjoittajat tulkitsivat Paavalia myöhemmän kristillisen perinteen tavoin ja ymmärsivät vanhurskauden forensisestisesti syyttömäksi julistamisena ja pitivät sitä tekoihin perustuvan pelastuksen vastakohtana. Arnoldin mukaan kirjoittajat saattoivat hyödyntää Paavalin ajatuksia vanhurskaudesta myös ilman *dikaios*-sanastoa.⁵⁸ Paavalilaisen vanhurskaus-ajattelun välittymistä on tulkinnut Nick Needham, joka tarkastelee pidempää ajanjaksoa 400-luvulle saakka ja erottaa kirjallisuudessa sekä klassisen forensisen tulkinnan että harvinaisemman pyhittymistä korostavan tulkintalinjan.⁵⁹

YLEISKATSAUS *DIKAIOS*-SANOJEN ESIINTYVYYTEEN

Ennen verkostoaalyysia luomme yleiskatsauksen aineistoon ja siihen, kuinka yleinen *dikaios*-sanasto on aineistomme teksteissä. Alla oleva pylväsdiagrammi näyttää (Kuvaaja 1), kuinka monta esiintymää sanoilla *dikaios*, *dikaiosynē* ja *dikaoō* on 31 tutkittavassa tekstissä.⁶⁰ Olemme valinneet vertailuaineistoksi sanan *Khristos* ’Kristus’ (χριστός) ja *pistis* ’usko’ (πίστις).

Suluissa on kreikankielisten hakusanojen yhteenlaskettu määrä kaikissa teksteissä. Kuvaajasta havaitsemme, etteivät *dikaios*-sanat olleet yhtä yleisiä kuin esimerkiksi sana *khristos*, joka toistuu runsaasti kaikissa tutkittavissa teksteissä. Justinoksen *Dialogi Tryfonin kanssa* sekä Clemens Aleksandrialaisen *Paedagogus* sisältävät reilusti eniten *dikaios*-sanojen esiintymiä. Nämä kaksi teosta pitävät sisällään lähes 50 % aineistomme kaikista *dikaios*-esiintymistä (245/512). Tämä selittyy ainakin osittain tekstien pituudella. Roomalaiskirje erottuu muista teksteistä erityisesti sanan *dikaiosynē* osalta. Paavali näyttää käyttäneen tätä sanaa myös muissa kir-

55 Esler 1998, 171.

56 Schweitzerin mukaan vanhurskaus on Paavalin ajattelussa ”sivukraateri” 1998 [1931], 225. Wrede (1907, 122) toteaa, että vanhurskauden teema esiintyy Paavalilla ”poleemisena oppina” vain kun hän osoittaa vastakkaisuutta juutalaisuuteen eikä teema siksi kelpaa Paavalin johtajatuksiksi.

57 White 2014, 28–29.

58 Arnold 2017, 4–5.

59 Needham 2006, 28. Jälkimmäisestä tulkinasta Needham nostaa esimerkiksi Clemens Aleksandrialaisen.

60 Ignatioksen yksittäisissä kirjeissä on vain vähän *dikaios*-sanaston esiintymiä, joten olemme niputtaneet tutkimuksessamme kaikki Ignatioksen kirjeet yhteen. Justinoksen kirjoituksessa *Dialogi Tryfonin kanssa* ja Ignatioksen kirjeissä sanan ’Kristus’ esiintymiä on niin paljon, ettei kaikkia ole voitu ottaa huomioon, koska kuvaajasta olisi tullut liian suuri havainnollistamaan pienempiä sanaesiintymiä.

jeissään huomattavasti useammin kuin adjektiivina *dikaios*, joka on lähes kaikilla muilla kirjoittajilla yleisempi. Polykarpoksen kirje filippiiläisille muodostaa tästä poikkeuksen, sillä Polykarpos käyttää sanaa *dikaiosynē* useammin kuin sanaa *dikaios*.

Paavalin käyttämän sanan *dikaiosynē* merkitys korostuu, kun sen esiintyvyys suhteutetaan tekstien pituuteen. Roomalaiskirje sisältää noin 6000 kreikankielistä sanaa, kun esimerkiksi Clemens Aleksandrialaisen *Paedagogus*-teos on yli kymmenen kertaa pidempi (yli 65 000 sanaa). Roomalaiskirjeessä on 34 *dikaiosynē*-esiintymää, *Paedagoguksessa* 41. Roomalaiskirjeessä sanan esiintyvyyksiä on 0,56 prosenttia ($(34/6000) \cdot 100$), *Paedagoguksessa* puolestaan 0,06 ($(41/65000) \cdot 100$). Sana *dikaiosynē* esiintyy siis Roomalaiskirjeessä noin kymmenen kertaa useammin kuin *Paedagogus*-teoksessa. Roomalaiskirje ei eroa sanan *dikaiosynē* osalta ainoastaan Paavalin muista kirjeistä, vaan kaikista Uuden testamentin kanonisista teksteistä (vrt. esim. Ap.t.) sekä myöhemmistä toisen kristillisen vuosisadan teksteistä. Sitä voidaan siis pitää ainutlaatuisena tämän sanan suhteen. Toisaalta verbillä *dikaioō* on korostunut asema Galatalaiskirjeessä, jossa se esiintyy kahdeksan kertaa. Ainoastaan Roomalaiskirjeessä on enemmän esiintymiä (15). Galatalaiskirje on kuitenkin lyhyt teksti (n. 1 800 sanaa), joten verbin esiintyvyyden suhteellisen osuus nousee huomattavasti korkeammaksi.

DIKAIOS-SANOJEN YHTEISESIINTYMÄT

Sanojen yhteisesiintyvyyttä voidaan kartoittaa eri tavoin. Yksi tapa on keskittyä sanoihin, jotka esiintyvät sanojen *dikaios*, *dikaiosynē* ja *dikaioō* välittömässä läheisyydessä.⁶¹ Tämän tyyppinen analyysi on helppo automatisoida, koska muutamalla koodirivillä voidaan luoda ohjelma, joka etsii kaikki kohdesanoja edeltävät tai sitä seuraavat sanat.⁶² Usein semanttisesti yhteen liittyvät sanat eivät kuitenkaan ole toistensa viressä tai edes samassa lauseessa. Erityisesti näin on kreikan kielessä, jossa sanajärjestys on vapaa ja virkkeet pitkiä. Aineistomme on myös niukka; vierekäiset esiintymät voisivat antaa parempia

tuloksia erittäin suuressa aineistossa, jolloin automatisointi olisi työekonomiankin kannalta tarpeellisempaa. Etsimme siis *dikaios*-termeihin liittyvät sanat manuaalisesti. Tekstin lähiluku mahdollistaa semanttisten yhteyksien tarkemman havainnoimisen. Esimerkki Ensimmäisestä Clemensin kirjeestä (18:15) havainnollistaa tilannetta:

ἀγαλλιάσεται ἡ γλῶσσά μου τὴν δικαιοσύνην σου
Minun kieleni riemuitsee oikeamielisyydestäsi

Tässä *dikaiosynē* esiintyy pronominin *sū* 'sinun' (σου) kanssa. Pronominin korrelaatti ei kuitenkaan käy virkkeestä ilmi, eli emme tiedä, kenen oikeamielisyydestä/vanhurskaudesta on kyse. Se, että kyseessä on nimenomaan Jumalan *dikaiosynē*, käy ilmi edellisestä jakeesta, useamman sanan päässä pääsanasta. Samantyyppinen tilanne löytyy Paavalin kirjeestä roomalaisille (4:3):

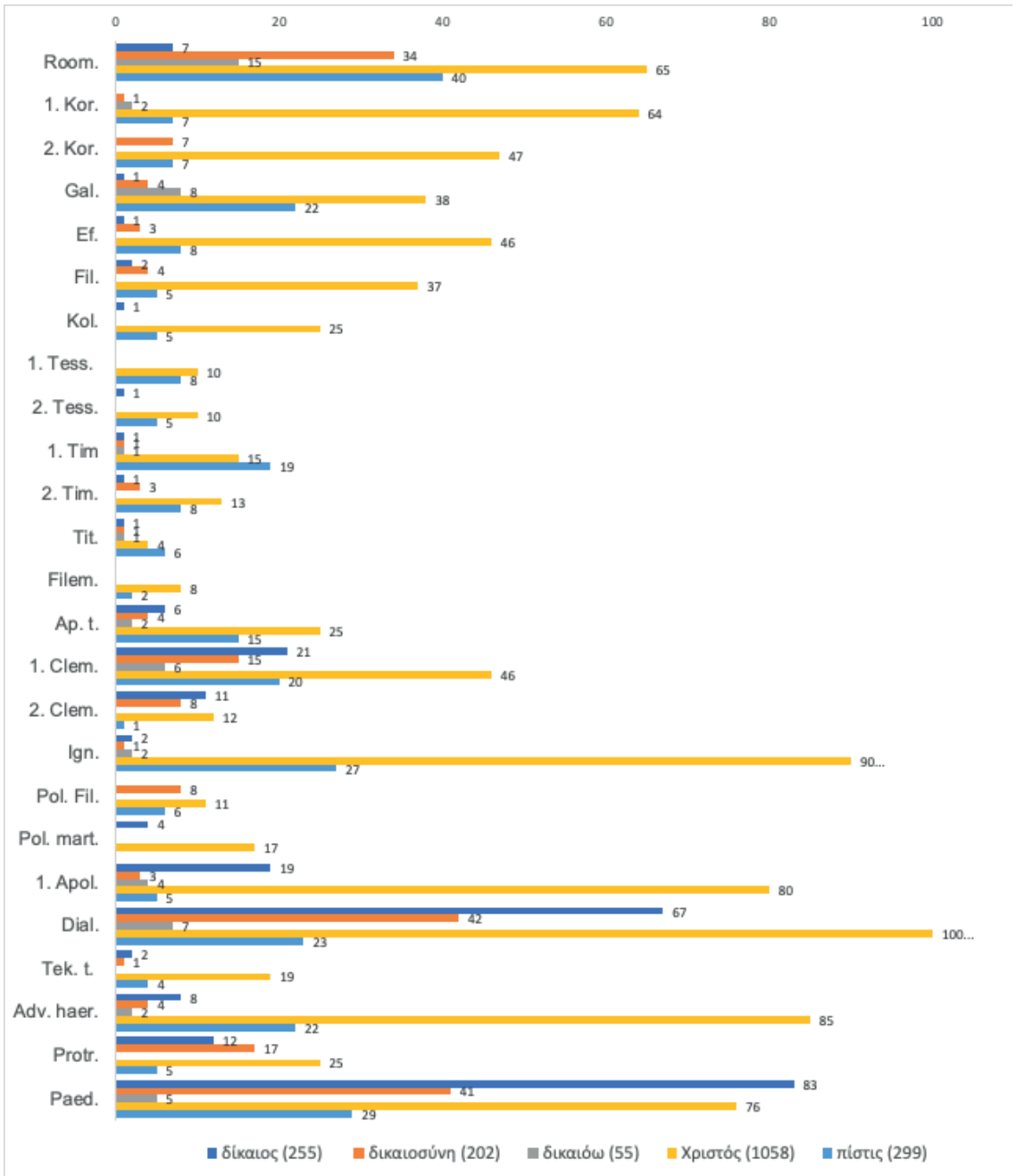
τί γάρ ἡ γραφή λέγει; ἐπίστευσεν δὲ Ἀβραάμ τῷ θεῷ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην
Mitä sanovat kirjoitukset? ”Abraham uskoi Jumalan lupaukseen, ja Jumala katsoi hänet vanhurskaaksi.”⁶³

Tässä yhteydessä voimme kysyä, mistä tai kenestä Abrahamin vanhurskaus on peräisin. Predikaatti *ἐλογίσθη* on niin kutsuttu *passivum divinum*, joka paljastaa subjektiksi Jumalan (*θεός*), vaikka itse sana ei olekaan näkyvillä.

61 Ks. esim. Segev 2021, 19–20.

62 Tämä voi tarkoittaa sitä, että etsitään yhteisesiintymiä lauseesta, jossa kohdesana sijaitsee. Vaihtoehtoisesti on mahdollista etsiä sanoja tietyn ikkunan sisällä, jolloin yhteisesiintymien kartoitus ulottuu esimerkiksi viiteen sanaan ennen ja jälkeen kohdesanan. Peräkkäisistä merkeistä tai sanoista koostuvia jonoja kutsutaan kielitieteessä n-grammeiksi. Ks. Cong & Liu 2014, 600; Kaše et al. 2022, 93.

63 UT2020: ”Mitä sanotaankaan kirjoituksissa? ’Abraham uskoi Jumalaa, ja niin Jumala hyväksyi hänet.’”

Kuvaaja 1. Sanojen *dikaios* (δικαιός), *dikaiosynē* (δικαιοσύνη) ja *dikaiō* (δικαιώ) esiintyvyyt.

Samoin pronominin *αὐτῷ* korrelaatti (Ἄβραάμ) on etsittävä kauempaa tekstistä. Näitä havaintoja automatisoitu etsintä ei tuota, vaan analyysissä on tukeuduttava lähilukuun.

Lähilukuun pohjautuva analyysi on kuitenkin altis subjektiivisille tulkinnoille ja valinnoille. Jumala pitää Abrahamia vanhurskaana, koska tämä uskoo. Mitkä kaikki sanat ovat merkittäviä

	δικαιος-πιστις	δικαιος-ζαω	δικαιος-πιστις	δικαιος-ιησου
Teksti 1	1	1	1	1
Teksti 2	0	1	0	0
Teksti 3	1	1	0	0
Teksti 4	1	0	1	0

Taulukko 1. Yhteisesiintymätaulukko

	Teksti 1	Teksti 2	Teksti 3	Teksti 4
Teksti 1	0	1	2	2
Teksti 2	1	0	1	0
Teksti 3	2	1	0	1
Teksti 4	2	0	1	0

Taulukko 2. Yhteisesiintymämatriisi

sanan *dikaiosynē* yhteisesiintymien kannalta? Tässä tekstissä valitsimme sanat 'Jumala', *theos*, (θεός), 'pitää jonakin', 'lukea joksikin', *logizomai* (λογίζομαι), 'uskoa', *pisteuō* (πιστεύω) ja 'Abraham' (Αβραάμ) merkityksellisiksi. Koska kaikki neljä nivoutuvat kiinteästi yhteen tässä kohdassa, on perusteltua valita ne kaikki sanan *dikaiosynē* yhteisesiintymiksi. Samaan tapaan arvioimme ja määrittelimme aineistosta yksitellen kaikki yhteisesiintymät, jotta saimme merkityksellistä dataa verkostanalyysia varten.

Etsimme jokaisen *dikaios*, *dikaiosynē* ja *dikaioō*-sanan esiintymän käyttäen yksinkertaista hakutoimintoa digitaalisista teksteistä. Tämän jälkeen määrittelimme jokaisen tekstikohdan yhteisesiintymät. Taulukko 1 on esimerkki yhteisesiintymisen merkitsemisestä.

Taulukkoon kirjattiin yhteisesiintymät sanapareina teksteittäin (siten edeltävä Roomalaiskirjeen esimerkki tuottaa parit: *dikaiosynē & pisteuō*, *dikaiosynē & theos*, *dikaiosynē & Abraham*, *dikaiosynē & logizomai*). Jokainen esiintymä merkittiin numerolla yksi. Myös samoista sanoista koostuvat sanaparit on kirjattava erikseen, jotta jokainen yhteisesiintymä saadaan kirjattua ja tallennettua. Tämän vuoksi yllä olevassa taulukossa on mainittu *dikaios & pistis* kahteen kertaan. Jos sanapari ei esiinny jossain tekstissä ollenkaan, tämä merkittiin nolllalla.

Tämän jälkeen yhteisesiintymät laskettiin yhteen neliömatriisiin, joka kuvaa tekstien välisiä yhtäläisyyksiä yhteisesiintymien suhteen (taulukko 2).

Neliömatriisissa on yhtä monta riviä ja saraketta ja siihen on laskettu yhteen kaikki yhteisesiintymät edellisestä taulukosta. Kumpikin taulukko perustuu siis samaan dataan (yhteisesiintymiin), mutta esittää sen eri tavalla. Jokaiseen soluun on laskettu yhteen kahden tekstin väliset yhteisesiintymät.⁶⁴ Esimerkiksi tekstit 1 ja 3 sisältävät kaksi yhteistä sanojen yhteisesiintymää (δικαιος & πιστις ja δικαιος & ζαω), joten niiden välillä lasketaan kaksi (2) yhteisesiintymää. Tekstit 1 ja 4 sisältävät saman yhteisesiintymän (δικαιος & πιστις) kahdessa eri tekstikohdassa, joten tämä saa myös arvon kaksi (2). Jos δικαιος & πιστις merkittäisiin vain kerran taulukkoon 1, toinen esiintymä jäisi kokonaan huomioimatta. Verkosto voidaan laskea tässä matriisissa olevien tietojen perusteella niin, että jokaisen tekstin välille saadaan yksi numeerinen arvo (ks. alla). Kaikki artikkelin taulukot ja niihin sisältyvä data

64 Lancia 2007, 3.

δίκαιος	θεός, Ἰησοῦς, κρίσις, πίστις, ποιέω, πράσσω, αἰρέω, ἀγαθός, κύριος
δικαιοσύνη	πίστις, θεός, νόμος, διώκω, ποιέω, κρίσις, ἀγαθός
δικαιόω	θεός, πίστις, ἔργον-οῦ, Ἀβραάμ, Ἰησοῦς

Taulukko 3. Koko aineiston yleisimmät yhteisesiintymät

Room.	θεός, πίστις, λογίζομαι, δουλόω, Ἀβραάμ, νόμος
1. Clem.	πύλη, πίστις, Ἀβραάμ
Pol. Fil.	λόγος, ὄπλον, πίστις, θεός, χριστός, γράφω, ἐντολή, διώκω
Dial.	θεός, κρίσις, εὐσέβεια, ἀγαπάω, καλέω, λαός, κύριος, κρίνω, Ἰακώβ, ἄνθρωπος, ἀλήθεια
Paed.	θεός, ἀγαθός, ἀρετή, νόμος, ἀνήρ, ἀνδρεία, τέλειος, σωφροσύνη

Taulukko 4. Yleisimmät yhteisesiintymät sanan *dikaiosynē* (δικαιοσύνη) kanssa

on tarkasteltavissa GitHubissa: github.com/PasHyde/yhteisesiintyma.

Taulukosta 3 voi havaita, mitkä sanaparit ovat kaikkein yleisimpiä. Sana *dikaios* näyttää olleen useimmiten kytköksissä sellaisiin sanoihin kuten *krisis*, 'tuomio' (κρίσις) ja *pistis*, 'usko' (πίστις). Kaikkien useimmin sanaa kuitenkin käytettiin kuvaamaan Jeesusta ja Jumalaa. Sana *dikaiosynē* esiintyy erityisesti sanojen *pistis*, 'usko' (πίστις) ja *theos*, 'Jumala' (θεός) yhteydessä. Nämä samat sanat ovat myös kaikkein yleisimmät yhteisesiintymät verbin *dikaioō* kanssa. Verbin kohdalla päätimme liittää sanan *ergon* 'työ' (ἔργον) kielto-sanaan *ū 'ei'* (οὐ), koska ne esiintyivät useimmiten yhdessä. Näyttää siis, että jokaisella sanalla oli oma erityinen käyttöyhteytensä. Jeesukseen liittyvää vanhurskautta/oikeamielisyyttä ei ole kuvattu termillä *dikaiosynē*.⁶⁵

Sanojen yhteisesiintymät eroavat yksittäisissä teksteissä mielenkiintoisella tavalla.⁶⁶ Olemme koonneet taulukkoon 4 kaikki ne sanat, jotka esiintyvät useammin kuin kerran sanan *dikaiosynē* (δικαιοσύνη) yhteydessä Roomalaiskirjeessä, Ensimmäisessä Clemensin kirjeessä, Justinoksen *Dialogissa* ja Clemens Aleksandrialaisen *Paedagoguksessa*. Polykarpoksen kirje filippiiläisille eroaa näistä, sillä siinä mikään yhteisesiintymä ei esiinny kuin kerran. Tämän johdosta otimme mukaan taulukkoon useam-

man sanan osoittamaan, kuinka monipuolisesti Polykarpos käyttää sanaa *dikaiosynē*.

Kuten aiemmin jo tuli ilmi, *dikaiosynē* esiintyy Roomalaiskirjeessä huomattavasti useammin kuin aineiston muissa teksteissä. Yllä olevasta taulukosta voimme nähdä, että Paavali myös käyttää sanaa jokseenkin omalaatuisella tavalla. Roomalaiskirjeessä Paavali käyttää sanaa *dikaiosynē* erityisesti sanojen *pistis*, 'usko' (πίστις) ja *theos*, 'Jumala' (θεός) yhteydessä. Ensimmäisessä Clemensin kirjeessä sana puolestaan esiintyy yhdessä erityisesti sanan *pylē*, 'portti' (πύλη) (erit. 1. Clem. 48) kanssa, mutta myös sanojen *pistis* ja *abraam* 'Abraham' (Ἀβραάμ) yhteydessä. Erityisesti sanojen yhteisesiintyvyytiheydessä on suuria eroja. Sana *pistis* esiintyy Ensimmäisessä Clemensin kirjeessä sanan *dikaiosynē* kanssa kaksi kertaa ja *theos* vain kerran, kun sen

65 Clemensin teokset *Protrepticus* ja *Paedagogus* muodostavat tästä poikkeuksen. Kummassakin tekstissä sana *dikaiosynē* esiintyy sanan *Iēsūs* kanssa kerran.

66 Vrt. *dikaiosynē*-sanon yhteisesiintymistä Paavalin kirjeissä automatisoidulla TFIDF (Term Frequency Inverse Document Frequency) -algoritmillä saadut samansuuntaiset tulokset Kaše et al. 2022, 109.

sijaan Roomalaiskirjeessä yhteisesiintyvyyssiheys näiden osalta on 12 (*pistis*) ja 8 (*theos*). Paavali korostaa jatkuvasti uskoa tienä vanhurskauteen (esim. Room. 1:17; 3:21–26). Voimme päätellä, että vaikka kummassakin tekstissä käytetään samaa sanaa, sitä käytetään eri tavoin. Clemens näyttää siis jo poikenneen Paavalista merkittävästi.

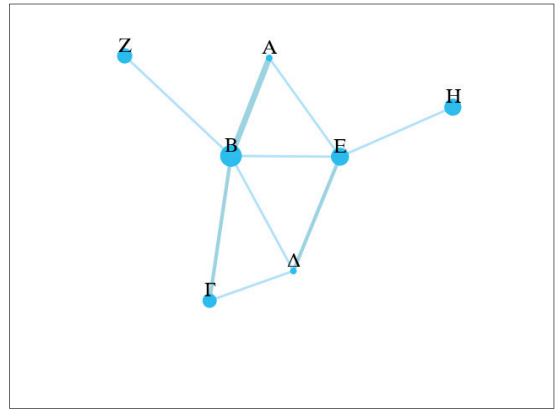
Pari vuosikymmentä Clemensin jälkeen kirjoittanut Polykarposkin käytti *dikaiosynē*-sanastoa omalla tavallaan. Tarkastellaan hänen tekstiään hieman tarkemmin. Polykarpos käyttää sanaa *dikaiosynē* kahdeksan kertaa (2:3, 3:1, 3:3, 4:1, 5:2, 8:1, 9:1, 9:2). Termejä *dikaios* ja *dikaioō* hän ei käytä lainkaan. Polykarpos korostaa kirjeensä alussa Paavalilta kuulostaen, että ihminen ei pelastu teoilla (1:3). Kyse ei kuitenkaan ole Mooseksen lain töistä. Sana *dikaiosynē* linkittyy hänellä usein oikeanlaiseen käyttäytymiseen (3:3, 4:1, 5:2, 9:1). Toisaalta, kun jakeessa 3:1 Polykarpos kuvaa kirjeensä tarkoitusta, hän kertoo kirjoittavansa vanhurskaudesta (γράφω ὑμῖν περὶ τῆς δικαιοσύνης). Tämä paljastaa, että sana *dikaiosynē* on Polykarpokselle samalla niin keskeinen ja niin väljä, että hän voi käyttää sitä kuvaamaan koko kirjeensä sisältöä. Koska Paavali on Polykarpokselle tärkeä (hänet mainitaan kirjeessä nimeltä neljä kertaa, 3:2, 9:1, 11:2, 3), sanan käyttö saattaa olla Polykarpokselle tapa identifioitua Paavalin seuraajaksi, vaikka hän käyttäekin sitä Paavalista poikkeavalla tavalla.

Roomalaiskirjeen ja Polykarpoksen filippiäläiskirjeen tavoin sekä Justinoksen *Dialogissa* että Clemens Aleksandrialaisen *Paedagoguksessa* *dikaiosynē* esiintyy useasti sanan Jumala (*theos*) kanssa. Clemens Aleksandrialaisen muut yhteisesiintymät liittyvät kuitenkin enemmän moraalisiin kuin Justinoksella.

Analyysimme rakentuu *dikaios*-sanojen semanttisen ympäristön tarkastelulle. Tämä rajaa ulkopuolelle tapaukset, joissa samaa vanhurskaus-aihepiiriä käsitellään muita sanoja käyttäen. Vektorisemantiikan menetelmät kuten Word2vec pystyvät paikantamaan synonyymisiä ilmauksia kielellisen ympäristön perusteella.⁶⁷ Nämä menetelmät edellyttäisivät kuitenkin toimiakseen tutkimaamme aineistoa huomattavasti suurempia tekstiaineistoja.

VERKOSTOANALYYSI

Verkosto on joukko yksiköitä, noodeja, ja näiden välisiä yhteyksiä. Yksinkertaisimmillaan verkosto on joukko pisteitä ja niitä yhdistäviä viivoja. Jos kaksi pistettä on yhdistetty viivalla, niiden välillä on jokin määriteltävissä oleva (usein kvantitatiivinen) suhde.⁶⁸ Alla on esimerkki kuvitteellisesta yhteisesiintymäverkostosta, joka kuvaa tekstien välisiä suhteita yhteisesiintymien perusteella.

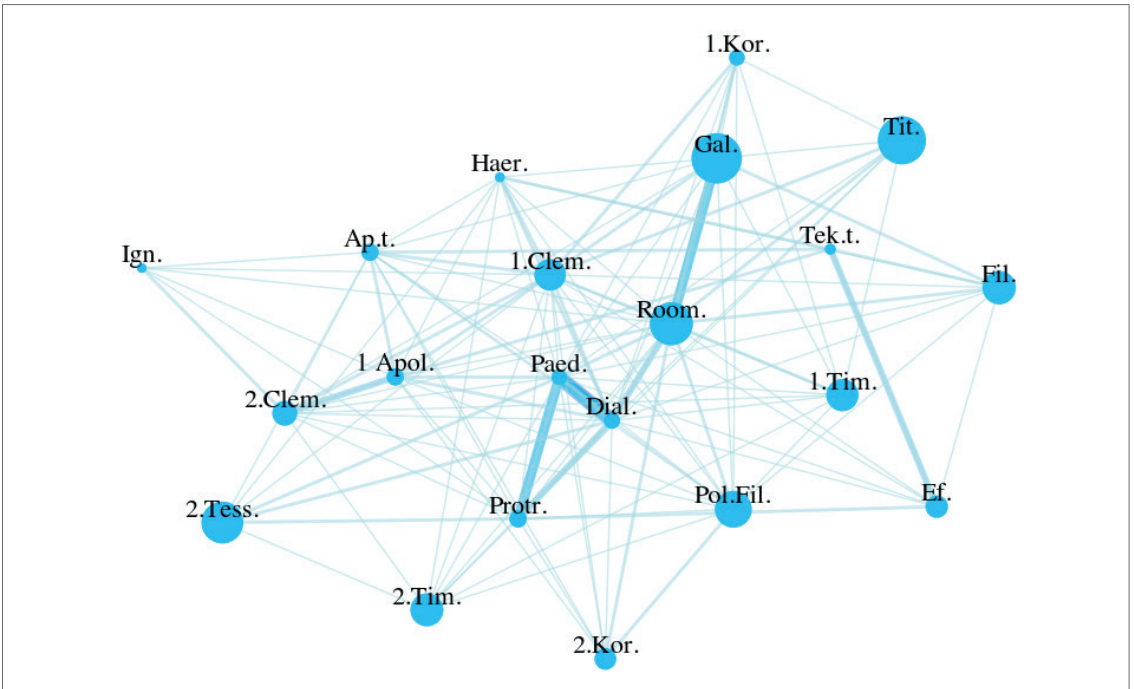
Kuvaaja 2. Yhteisesiintymäverkosto

Tässä esimerkissä on seitsemän tutkittava tekstiä, jotka näyttävät verkoston solmukohtina, tai noodeina. Jokainen viiva kertoo siitä, että kahden noodin eli tekstin välillä on ainakin yksi samanlainen sanojen yhteisesiintymä (esim. *dikaiosynē* & *pisteuō*). Verkosto on painotettu, mikä tarkoittaa, että jokaisella viivalla kahden noodin välillä on arvo, joka kuvaa kahden noodin välisen yhteyden merkityksellisyyttä tai vahvuutta.⁶⁹ Mitä paksumpi viiva, sitä enemmän kahden tekstin välillä on samoja sanojen yhteisesiintymiä. Tässä esimerkissä myös noodin koko vaihte-

67 Mikolov et al. 2013.

68 Johanson et al. 1995, 52; Dorogovtsev & Mendes 2013, 6; Cong & Liu 2014, 600.

69 Newman 2000, 13; Horvath 2011, 1.

Kuvaaja 3. *Dikaios*-sanaston verkostoanalyysi⁷⁰

lee sen mukaan, kuinka monta yhteisesiintymää kyseinen teksti sisältää kokonaisuudessaan.⁷¹ Viivan paksuuden sekä noodin kokojen erot ovat verkoston tulokinnassa käytettäviä visuaalisia apuvälineitä. Toteutimme verkostoanalyysimme pääpiirteissään yllä kuvatulla tavalla.

Verkostoanalyysimme tulokset ovat nähtävissä Kuvaajassa 3. Tämä on siis yhteisesiintymäverkosto, joka tuo yhteen kaikki *dikaios*-sanaston yhteisesiintymät aineistossamme. Jos kaksi tekstiä sisältää saman yhteisesiintymän (esim. *dikaiosynē* & *pisteuō*), tekstien välille on vedetty viiva.⁷² Mitä paksumpi viiva, sitä enemmän *dikaios*-sanojen yhteisesiintymiä tekstit jakavat ja sitä merkityksellisempi on yhteys. Arvo kahden noodin välillä on laskettu siten, että kahden tekstin yhteiset *dikaios*-sanojen yhteisesiintymät on suhteutettu kunkin tekstin kaikkiin *dikaios*-sanojen yhteisesiintymiin. Tämä arvo on laskettu kunkin tekstiparin välillä.

Esimerkiksi Roomalaiskirje sisältää yhteensä 97 *dikaios*-sanaston yhteisesiintymää, mutta

Galatalaiskirje vain 44. Näistä yhteisesiintymistä 15 on Galatalais- ja Roomalaiskirjeessä samoja. Tämä vastaa Roomalaiskirjeessä noin 15 % (15/97) ja Galatalaiskirjeessä 34 % (15/44) kaikista kyseisten tekstien *dikaios*-sanaston esiintymistä. Galatalaiskirjeen osalta 15 yhteisesiintymää on

70 Tässä verkostossa ei ole Kolossalaiskirjettä, Ensimmäistä kirjettä tessalonikalaisille, Kirjettä Filemonille, eikä Polykarpoksen marttyyriota sanojen yhteisesiintymien puuttumisen tai niiden vähyyden (alle 4 kpl) takia. Esimerkiksi Polykarpoksen marttyyriossa on vain yksi yhteinen yhteisesiintymä toisen tekstin kanssa, jolloin sen merkitys ylikorostuisi yllä olevassa verkostossa. Tämä johtuu tekstien välisten suhteiden laskentatavasta, joka perustuu tekstiparien välisten yhteisesiintymien keskiarvoon.

71 Ks. lisää esim. Czachesz 2016, 44–51.

72 Verkosto on luotu käyttämällä Python-ohjelmointikieltä ja ohjelmistokirjastoa Networkx. Hagberg et al. 2008.

siis merkityksellisempi kuin Roomalaiskirjeessä. Käyttämässämme verkostoanalyysissä (suuntaamaton painotettu verkosto)⁷³ pisteiden välillä saa kuitenkin olla vain yksi arvo.⁷⁴ Tämä saadaan laskemalla keskiarvo näiden arvojen välillä: $0,15 + 0,34 / 2 = \sim 0,25 = 25\%$.

Noodien koko vaihtelee Kuvaajassa 2 kuvatun mallin mukaisesti sillä erotuksella, että suhteutimme *dikaio*-sanojen yhteisesiintymien kokonaismäärän tekstien pituuteen. Justinoksen *Dialogi Tryfonin kanssa* sisältää kaikkein eniten yhteisesiintymiä (128), mutta teksti on samalla aineistomme pisimpiä (yli 65 000 sanaa). Tämän tekstin yhteisesiintymien kokonaismäärä suhteutettuna tekstin pituuteen ($128/65\ 000 = 0,0019$) on siis pienempi kuin esimerkiksi Roomalaiskirjeessä ($97/6\ 000 = 0,016$). Tämän takia *Dialogi Tryfonin kanssa* saa verkostossa pienemmän noodikoon kuin Roomalaiskirje.

Lopuksi noodit sijoitetaan kaksiolotteiseen tasoon, jota kutsutaan ladonnaksi. Ladonnalla tarkoitetaan siis sitä, miten noodit järjestäytyvät visuaalisessa esityksessä, kuinka kaukana ne ovat toisistaan ja mitkä ovat toistensa lähellä. Me käytimme tässä Fruchterman-Reingold voimaohjattua algoritmia.⁷⁵ Tämä tarkoittaa sitä, että algoritmi kohtelee noodien välisiä viivoja ikään kuin jousina pitäen ne lähellä toisiaan, mutta samalla työntäen toisiaan pois päin itsestään. Tässä mallissa ne noodit, joiden välillä ei ole viivaa (yhteisesiintymää) ovat kauempana toisistaan. Samalla algoritmi vetää yhteen niitä, joilla on yhteisesiintymiä. Tällä tavalla verkostosta saadaan selkeämpi, koska noodit eivät ole liian lähellä toisiaan tai päällekkäin.⁷⁶

Verkostosta käy ilmi, että Roomalais- ja Galatalaiskirjeiden välillä on vahva yhteys. Tämä on odotettu tulos: Paavalin katsotaan yleisesti tarkentaneen ja pehmentäneen Galatalaiskirjeessä esittämänsä teologiaa Roomalaiskirjeessä. Galatalaiskirjeen suhteellinen *dikaio*-sanaston osuus on suurin kaikista teksteistä, tosin vain vähän suurempi kuin Roomalaiskirjeen. Tämä voi heijastaa sitä, miten Paavalin ajattelussa vanhurskaus-teema nousi äkillisesti keskeiseen asemaan hänen kohdattuaan Galatiassa vastustajia, joiden argumentaatioissa vanhurskaus oli

tavoiteltava asia. Paavalin kieli siis muuttui sosiologisista syistä, vuorovaikutuksessa ja kilpailussa toisen puheyhenteisön kanssa. Galatalaiskirjettä edeltävä 1. Tessalonikalaiskirje ei näy verkostossa ollenkaan. Se ei vielä sisällä varsinaista vanhurskaus-teologiaa eikä siinä esiinny ainoatakaan kolmesta tutkimastamme hakusanasta.⁷⁷

Paavalia arvostava Ignatios käsittelee omissa kirjoituksissaan orastavan kristinuskon suhdetta juutalaisuuteen (esim. Ign. Filad. 6:1; Ign. Magn. 8:1, 10:3),⁷⁸ mutta hänen teoksensa jäävät silti verkostossa kauas keskustasta. Hän ei juurikaan käytä Paavalille ominaista *dikaio*-sanastoa. Vahvemmin Paavaliin linkittyy sen sijaan esimerkiksi Polykarpos kirjeellään filippiiläisille, jossa *dikaio*synē-sana esiintyy runsaasti (vrt. keskustelu edellä).

Paavalia toisella vuosisadalla ”hereetikkojen vankina” pitävän teorian mukaan Irenaeuksen rooli Paavalin julkisen kuvan rakentamisessa oli merkittävä. Irenaeuksen viittaukset Paavalin teologiaan ja toimintaan Pastoraalikirjeissä ja Apostolien teoissa olivat tässä suhteessa ratkaisevassa asemassa.⁷⁹ Apostolien tekojen kirjoittaja oli tehnyt Paavalista kertomustensa sankarin mainitsematta hänen kirjeenvaihtoaan sanallakaan, vaikka tunsi hänen kirjeensä. Kielen evoluution näkökulmasta kyseessä on tietoinen muuntelu sosiaaliseen tilanteeseen sopivaksi.

73 Tämä siis tarkoittaa, ettei pisteiden välillä ole tiettyä suuntaa esimerkiksi vanhimmasta tekstistä uudempaan.

74 Horvath 2011, 1.

75 Fruchterman & Reingold 1991.

76 Fruchterman & Reingold 1991, 1131–1134.

77 Kirjeessä käytetään *dikaio*-tyyppistä sanaa kahdesti: jakeessa 2:10 adverbina *dikaiōs* (’oikeamielisesti’) ja jakeessa 4:6 adjektiivina *ekdikos* (’rankaiseva’).

78 ”Aivan sopimatonta on puhua Jeesuksesta Kristuksesta ja elää juutalaisten tapojen mukaan. Eihän kristinuskosta siirrytty uskomaan juutalaisuuden mukaan vaan juutalaisuudesta kristinuskon mukaan.” (Ign. Magn. 10:3).

79 Ks. tutkimushistoriasta White 2014, 28–29.

Vaikka teoria Paavalin kirjeiden unohtamisesta ei näytä yleisesti pitävän paikkaansa, on kiinnostavaa, että Irenaeus ja Apostolien teot eivät ole erityisen vahvasti verkottuneet Paavalin aitope-räisiin kirjeisiin. Linkkejä on enemmän muihin varhaiskristillisiin teoksiin. Kyseessä näyttäisi tosiaan olevan – *dikaios*-sanaston osalta – eräänlainen kirjeistään vieraannutettu Paavali.⁸⁰

Muiden varhaisten kristillisten kirjoittajien heikohkolla linkittymisellä Paavalin kirjeisiin on merkitystä myös klassiselle kysymykselle koskien vanhurskausteologian luonnetta joko liittosuhteen, oikeudellisten käytäntöjen tai jonkin muun ajattelutavan ilmentäjänä. Vaikka uudet vanhurskaus-tulkinnat ovat usein saaneet alkunsa Paavali-tutkimuksesta, niissä on aina otettava huomioon ettei se, mitä Paavali ajatteli vanhurskaudesta, välttämättä heijastu myöhempiin kirjoittajiin – ja toisinpäin.⁸¹

Roomalaiskirjeen toiseksi vahvin yhteys rakentuu Justinoksen *Dialogiin*. Justinos ei kuitenkaan koskaan mainitse Paavalia tai hänen kirjeitään ja on epäselvää, tunsiko hän Paavalin teoksia lainkaan. Hänelle Paavalin henkilöhaamo ei selvästikään ollut tärkeä. Paul Foster kertoo omassa tutkimuksessaan erilaisia asiaa selittäviä teorioita, mutta toteaa, että emme lopulta voi tietää, miksi Justinos vaikenee Paavalista.⁸² Arnold puolestaan katsoo todistaneensa, että Justinos käytti erityisesti Galatalaiskirjeen lukua 3 ja Roomalaiskirjeen lukua 4 muotoillessaan argumenttiaan juutalaista Tryfonia vastaan.⁸³ Verkostomme vahvistaa tiiviin yhteyden Paavalin ja Justinoksen välillä, vaikkakaan ei paljasta yhteyden ja muuntelun tarkempaa luonnetta.

Verkostomme vahvin yksittäinen side löytyy Justinoksen *Dialogin* ja Clemens Aleksandrialaisen *Paedagogus*-teoksen välillä (myös side *Protrepticukseen* on vahva). Yhteys on vahva siitä huolimatta, että teokset poikkeavat toisistaan merkittävästi *dikaiosynē*-sanana yleisimpien yhteisesiintymien suhteen (ks. edellä). Yhteys selittyy runsailla *dikaios–theos* yhteisesiintymillä, harvinaisemmilla yhteisesiintymillä ja muulla *dikaios*-sanastolla. Clemens ei koskaan mainitse Justinosta nimeltä, mutta vaikuttaa tuntevan hänen tuotantonsa. Clemens toistaa ja vahvistaa

muun muassa Justinoksen myönteistä käsitystä filosofiasta ja on Justinoksen tavoin samanaikaisesti riippuvainen stoalaisuudesta ja kriittinen sitä kohtaan.⁸⁴ Clemens seuraa Justinosta myös pitäessään Sokratesta esimerkillisenä marttyyri-nä.⁸⁵ Verkostomme osoittaa, että näiden kahden välillä on vahva side myös *dikaios*-sanaston osalta.

Luomamme tekstien välisiä yhteyksiä kuvaava verkosto sisältää paljon informaatiota. Siihen on tiivistetty 25 tekstin väliset suhteet sen perusteella, miten niissä hyödynnetään *dikaios*-sanastoa. Verkoston aineistona on 512 yksittäistä *dikaios*-sanaston esiintymää ja näiden 774 yhteisesiintymää muiden sanojen kanssa. Verkoston etuna onkin suuren tietomäärän tiivistäminen yhteen kuvaajaan, jossa yksittäinen objekti näyttäytyy laajemmassa kokonaisuudessa. Tekstien lähiluku keskittyy yleensä kahden tai muutaman tekstin välisten suhteiden tarkasteluun. Verkosto sen sijaan paljastaa, miltä kahden tekstin välinen suhde näyttää suuressa tekstien verkostossa ja kuinka paljon teksteissä

80 Vertaa Kaše et al. 2022, 115, jossa saavutettiin samansuuntainen tulos *dikaiosynē*-sanana osalta suuremmissa aineistossa. Analyysissä eri teosten *dikaiosynē*-yhteisesiintymistä muiden sanojen kanssa muodostettiin vektorit, joita vertailtiin mitaamalla niiden välisiä kulmia (ns. cosine similarity). Teokset esitettiin verkostona yhtäläisyyksien perusteella.

81 Paavali profiloituu *dikaiosynē*-sanana osalta myös kovin erilaiseksi kuin Septuaginta ja juutalaiset ajattelijat Filon ja Josefus (ks. Kaše et al. 2022, 112).

82 Foster 2011, 124. Eräs ehdotus on liittynyt teoriaan Paavalin ”vankeudesta” hereetikkojen käsissä. Sen mukaan Justinos jätti Paavalin kirjeet käyttämättä, koska vastusti Markionia, joka puolestaan rakensi teologiansa ja kaanoninsa Paavalin varaan.

83 Arnold 2017, 181–182.

84 Karamanolis 2021, 35–36.

85 Chadwick 1966, 40–45. Ks. myös Bucur (2009, 155) Justinoksen ja Clemensin jakamista angelomorfishesta Henki-opista.

on muuntelua tietyn sanaston käytössä. On ehkä yllättävää, että Galatalaiskirje ja Roomalaiskirje sisältävät suhteutettuna paljon keskustelua vanhurskaudesta, mutta Justinoksen *Dialogi* ja Clemensin *Paedagogus* muodostavat näitäkin vahvemman keskinäisen siteen. Osa muun teologian kannalta merkittävinä pidetyistä teksteistä onkin jäänyt kuvaajan laidalle muista erilleen (1. Kor., Ign.). Koska verkosto edustaa kaukolukua, se kuitenkin kadottaa yksittäisen tekstin merkitysten tason eikä vastaa miksi-kysymyksiin. Kuvaajamme ei paljasta, onko tekstien välillä kirjallista riippuvuutta vai nousevatko yhteydet kirjoittajien samankaltaisesta sosiokulttuurisesta taustasta. Makrotasoa kuvaava verkosto voi kuitenkin auttaa paikantamaan mahdollisia kiinnostuksen kohteita ja kysymyksiä, jotka kaipaavat selitystä mikrotasolla. Toisaalta verkosto voi myös tukea lähiluvun tasolla tehtyjä havaintoja. Paavalin ja häntä välittömästi seuranneiden kristillisten kirjoittajien tavassa puhua vanhurskaudesta on jo vuosisatojen nähty jonkinlaista katkosta. Laatumme verkosto vahvistaa, että varhaiset kirjoittajat eivät hyödyntäneet Paavalin tapaa käyttää *dikaios*-sanastoa sellaisenaan vaan käyttivät sitä runsaasti varioiden. Kielen ja kulttuurin evoluution näkökulmasta tämä on luonteva tulos.

LOPUKSI

Uudessa testamentissa, erityisesti Paavalilla, esiintyviä kreikan kielen termejä *dikaios* ('oikeamielinen', 'hurskas', δίκαιος), *dikaiosynē* ('oikeamielisyys', 'hurskaus', δικαιοσύνη) ja *dikaioō* ('julistaa oikeaksi', 'oikeuttaa', 'tehdä oikeita tekoja', δικαιόω) on varsinkin protestantismissa pidetty teologisesti erityisen merkittävinä. Suomeksi nämä *dikaios*-sanat on käännetty 'vanhurskaus'-sanastolla, joka on väistymässä uusien, luontevampien käännösvaihtoehtojen tieltä.

Tässä artikkelissa tarkastelimme *dikaios*-sanaston määrän ja merkitysten muutoksia Paavalin ja välittömästi häntä seuraavien sukupolvien kristillisten kirjoittajien teksteissä. Laajassa viitekehityksessä *dikaios*-sanaston muutokset ovat kielen evoluutiota, joka pitää sisällään ilmaisujen muokkaamisen ja valikoitumisen

eteenpäin välitettäväksi sekä ilmaisujen adaptaation uusiin sosiaalhistoriallisiin ympäristöihin. Aineistonamme oli yhteensä 31 tekstiä ensimmäiseltä ja toiselta vuosisadalta. Distributiivisen semantiikan periaatteiden mukaisesti etsimme sanojen merkitystä niiden kirjallisesta kontekstista ja hyödynsimme tässä sanojen yhteisesiintymien analyysiä (nk. word co-occurrence analysis). Kokosimme lopulta kaikkien aineiston teosten *dikaios*-sanojen yhteisesiintymät yhteen ja loimme tämän pohjalta teosten välisiin yhtäläisyyksiin perustuvan verkoston.

Paavali on sekä tutkimuksessa että tunnustuksellisessa teologiassa useimmiten ollut vanhurskaus-tematiikkaa pohtivan teologian merkittävin ja arvovaltaisin edustaja. Sanojen yhteisesiintymien verkostossa havaittiin vahva yhteys Roomalaiskirjeen ja Galatalaiskirjeen välillä ja näiden (heikompi) yhteys Toiseen korinttilaiskirjeeseen, Kirjeeseen Titukselle ja Filippiiläisille, Ensimmäiseen kirjeeseen Timoteukselle, Ensimmäiseen Clemensin kirjeeseen sekä Polykarpoksen kirjeeseen filippiiläisille. Kuitenkaan Roomalaiskirjeellä tai Galatalaiskirjeellä ei havaittu merkittäviä yhteyksiä esimerkiksi Apostolien tekoihin, Ignatioksen kirjeisiin tai vaikkapa Irenaeuksen *Adversus Haereses* -teokseen. Merkittävän poikkeuksen muodostaa Justinos Marttyyrin *Dialogi Tryfonin kanssa*. Erityisen kiinnostavaa tässä vahvassa yhteydessä on se, että Justinos ei koskaan mainitse Paavalia tai hänen kirjeitään eksplisiittisesti. Verkostoanalyysi havainnollistaa, että *dikaios*-sanastoa käytettiin jo varhain hyvin eri merkityksissä.

TT Nina Nikki on Uuden testamentin eksegetiikan dosentti Helsingin yliopistossa, jossa hän hoitaa Uuden testamentin eksegetiikan yliopistonlehtorin tehtävää.

• nina.nikki@helsinki.fi

TT Pasi Hyytiäinen on tutkijatohtori Helsingin yliopistossa

• pasi.hyytiainen@helsinki.fi

KIRJALLISUUS

- Arnold, Brian J. (2017). *Justification in the Second Century*. Waco, TX: Baylor University Press.
- Bucur, Bogdan Gabriel (2009). *Angelomorphic Pneumatology: Clement of Alexandria and Other Early Christian Witnesses*. Boston: Brill.
- Chadwick, Henry (2002 [1966]). *Early Christian Thought and the Classical Tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Cong, Jin & Haitao Liu (2014). Approaching Human Language with Complex Networks. *Physics of Life Reviews* 11, 598–618.
- Croft, William (2000). *Explaining Language Change: An Evolutionary Approach*. Harlow: Pearson Education.
- Czachesz, István (2016). Network Analysis of Biblical Texts. *Journal of Cognitive Historiography* 3:1–2, 43–67.
- Dorogovtsev, Sergei N. & José F. F. Mendes (2013). *Evolution of Networks: From Biological Nets to the Internet and WWW*. Oxford: Oxford University Press.
- Esler, Philip (1998). *Galatians*. London: Routledge.
- Fischer, Manuel (2013). Applications of New Techniques of Data Gathering and Statistical Analysis for Social Networks. *Procedia, Social and Behavioral Sciences* 79, 1–3.
- Fitch, W. Tecumseh (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foster, Paul (2011). Justin and Paul. *Paul and the Second Century*. Toim. Michael F. Bird & Joseph R. Dodson. London: T & T Clark, 108–125.
- Fruchterman, Thomas M. J. & Edward M. Reingold (1991). Graph Drawing by Force-Directed Placement. *Software: Practice and Experience* 21:11, 1129–1164.
- Hagberg, Aric A., Daniel A. Schult & Pieter J. Swart (2008). Exploring Network Structure, Dynamics, and Function Using NetworkX. *Proceedings of the 7th Python in Science Conference (SciPy2008)*. Toim. Gäel Varoquaux, Travis Vaught & Jarrod Millman, 11–15.
- Harris, Zellig S. (1954). Distributional Structure. *Word* 10, 146–162.
- Hill, David (1967). *Greek Words and Hebrew Meanings: Studies in the Semantics of Soteriological Terms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horvath, Steve (2011). *Weighted Network Analysis: Applications in Genomics and Systems Biology*. New York, NY: Springer New York.
- Huttunen, Niko, Joonas Salminen & Ulla Tervahauta, toim. (2020). *Apostoliset isät: Kokoelma varhaiskristillisiä kirjoituksia*. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Irons, Charles Lee (2015). *The Righteousness of God: A Lexical Examination of the Covenant-Faithfulness Interpretation*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Johanson, Jan-Erik, Mikko Mattila & Petri Uusikylä (1995). *Johdatus verkostoanalyysiin*. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Jones Michael N., Jon Willits & Simon Dennis (2015). Models of Semantic Memory. *Oxford Handbook of Computational and Mathematical Psychology*. Toim. Jerome R. Busemeyer, Zheng Wang, James T. Townsend & Ami Eidels. Oxford: Oxford University Press, 232–254.
- Kalliala, Kaarlo, toim. (1980). *Augsburgin tunnustus*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisu 118. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Karamanolis, George (2021). *The Philosophy of Early Christianity*. 2. painos. London: Routledge.
- Kaše, Vojtěch (2021). LAGT (Version v1.0). Zenodo. <https://zenodo.org/record/4972801>.
- Kaše, Vojtěch, Nina Nikki & Tomáš Glomb (2022). Righteousness in Early Christian Literature: Distant Reading and Textual Networks. *Annali di Storia dell'Essegesi* 39, 87–120.
- Kirby, Simon & Monica Tamariz (2016). The Cultural Evolution of Language. *Current Opinion in Psychology* 8, 37–43.
- Kuula, Kari (2001). *Paavali: Kristinuskon ensimmäinen teologi*. Helsinki: Edita.
- Lancia, Franco (2007). Word Co-occurrence and Similarity in Meaning. <http://www.mytlab.com/wcsmeaning.pdf> (luettu 14.9.2023).
- Lenci, Alessandro (2018). Distributional Models of Word Meaning. *Annual Review of Linguistics* 4, 151–171.
- Mac Carron, P. & R. Kenna (2013). Network Analysis of the Íslendinga sögur: The Sagas of the Icelanders. *The European Physical Journal B* 86, 407.

- Massey, Steven E. (2016). Social Network Analysis of the Biblical Moses. *Applied Network Science* 1, 13.
- McKnight, Scot & B. J. Oropezak, toim. (2020). *Perspectives on Paul: Five Views*. Grand Rapids, MI: Baker Academic.
- Mesoudi, Alex (2011). *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture and Synthesize the Social Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mielikäinen, Aila (2021). Uusi-ilmeinen Uuden testamentin suomennos. *Teologinen Aikakauskirja* 126:2, 22–38.
- Mikolov, Tomas, Kai Chen, Greg Corrado & Jeffrey Dean (2013). *Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1301.3781> (luettu 14.9.2023).
- Moretti, Franco (2013). *Distant Reading*. Brooklyn, NY: Verso
- Murai, Hajime & Akifumi Tokosumi (2007). Network Analysis of the Four Gospels and the Catechism of the Catholic Church. *Journal of Advanced Computational Intelligence and Intelligent Informatics* 11, 772–779.
- Nanos, Mark D. & Magnus Zetterholm, toim. (2015). *Paul Within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle*. Minneapolis, MN: Fortress.
- Needham, Nick (2006). Justification in the Early Church Fathers. *Justification in Perspective: Historical Developments and Contemporary Challenges*. Toim. Bruce McCormack. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 25–53.
- Newman, M. E. J. (2000). Who Is the Best Connected Scientist? A Study of Scientific Coauthorship Networks. <https://doi.org/10.48550/arXiv.cond-mat/0011144> (luettu 14.9.2023).
- Novenson, Matthew T. (2021). Romans and Galatians. *The Cambridge Companion to the New Testament*. Toim. Patrick Gray. Cambridge: Cambridge University Press, 218–240.
- Palshikar, G.K. (2007). Keyword Extraction from a Single Document Using Centrality Measures. *International Conference on Pattern Recognition and Machine Intelligence*, 503–510.
- Ritt, Nikolaus (2004). *Selfish Sounds and Linguistic Evolution: A Darwinian Approach to Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanders, E. P. (1977). *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*. London: S.C.M.
- Schweitzer, Albert (1998 [1931]). *The Mysticism of Paul the Apostle*. Kääntänyt William Montgomery. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Segev, Elad (2021). How to Conduct Semantic Network Analysis. *Semantic Network Analysis in Social Sciences*. Toim. Elad Segev. London: Routledge, 16–31.
- Seifrid, Mark A. (2001). Righteousness Language in the Hebrew Scriptures and Early Judaism. *Justification and Variegated Nomism. Vol. 1. The Complexities of Second Temple Judaism*. Toim. D.A. Carson, Peter T. O'Brien & Mark A. Seifrid. Tübingen: Mohr Siebeck, 415–442.
- Seifrid, Mark A. (2004). Paul's Use of Righteousness Language against Its Hellenistic Background. *Justification and Variegated Nomism. Vol. 2. The Paradoxes of Paul*. Toim. D. A. Carson, Peter T. O'Brien & Mark A. Seifrid. Tübingen: Mohr Siebeck, 39–74.
- Toivanen, Aarne (1975). *Dikaioosyne-sanue Paavalin kielenkäytössä: Eksegeettis-semanttinen tutkimus*. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 27. Väitöskirja. Helsingin yliopisto. Helsinki: Suomen eksegeettinen seura.
- Westerholm, Stephen (2013). *Justification Reconsidered: Rethinking a Pauline Theme*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company.
- White, Benjamin L. (2014). *Remembering Paul: Ancient and Modern Contests over the Image of the Apostle*. New York: Oxford University Press.
- Wrede, William. (1907). *Paul*. Kääntänyt E. W. Lummis. London: Philip Green.
- Ziesler, John A. (1972). *The Meaning of Righteousness in Paul: A Linguistic and Theological Enquiry*. London: Cambridge University Press.